

УДК 274(477.8) «1891/1939»
<https://orcid.org/0009-0002-0495-5587>

DOI <https://doi.org/10.37406/3041-1378/2023-1-8>

Юрій Клоновський
(Чернівці)

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОТЕСТАНТСЬКОГО РУХУ У СТАНИСЛАВІВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (1891–1939 РР.)

У статті проаналізовано ключові ідеї джерел та історіографії щодо вивчення протестантського руху у Станіславівському воєводстві в (1891–1939 рр.). Особливістю наведених автором джерел й історіографії є розкриття маловідомих подій становлення протестантизму. У дослідженні розглянуто історіографію та зроблено висновки щодо перспектив дослідження.

Ключові слова: джерела, історіографія, протестантський рух, Станіславів, архів.

The article analyzes the key ideas of the sources and historiography of the Protestant movement in the Stanisławów Voivodeship (1891–1939). The peculiarity of the sources and historiography cited by the author is the disclosure of little-known events of the formation of Protestantism. The study examines the historiography and draws conclusions about the prospects of the research.

Key words: sources, historiography, Protestant movement, Stanisławów, archive.

Актуальність проблеми. Сучасний стан розвитку українського суспільства базується на традиціях, які формувалися протягом декількох історичних періодів. Окремою епохою в житті частини західноукраїнських земель можна вважати історію Східної Галичини у складі II Речі Посполитої. Важливим компонентом духовної культури українського народу цього періоду є його релігійні звичаї, які в більшості випадків асоціюються з домінуючими в досліджуваному регіоні греко-католицизмом та православ'ям. Однак, не варто залишати поза увагою феномен українського протестантизму, – фактора який, нарівні з історично- традиційними конфесіями, спричинився до формування релігійного світогляду місцевого населення. Окрім того, представники протестантських релігійних течій були носіями націотворчих ідей, активними учасниками суспільно-політичних і культурних процесів, протестантські конфесії виступили в ролі консолідуючої сили для значної частини українського населення регіону. У руслі цього неабиякої актуальності набуває вивчення джерел та історіографії протестантського руху в Станіславові 1891–1939 рр., тому, що у цей час були закладені основи протестантизму у Східній Галичині.

Аналіз публікацій з проблеми. На сьогоднішній день вагомий внесок у розвиток проблеми зробили такі дослідники: О. Домбровський, В. Любащенко, І. Монолатій, П. Середжук, Р. Соловій. Так у роботах О. Домбровського висвітлено становлення протестантського руху в Західній Україні на початку ХХ ст., особливістю роботи є те, що автор відобразив історію церкви від її становлення до 1939 року.

Витоки протестантизму детально описано у роботах В. Любащенко. Тенденції етноконфесійних відносин розкрито І. Монолатієм. Внесок німців у розвиток протестантизму Галичини вивчено П. Сіреджуком. Релігійну та культурно-освітню діяльність протестантської церкви у Галичині представлено дослідженнями В. Соловія. Підкреслюючи наукову цінність цих досліджень для розкриття правдивої історії протестантської церкви, однак зазначимо важливість і необхідність подальшого вивчення джерельної бази проблеми, введення у науковий обіг невідомих раніше архівних джерел.

Мета статті: висвітлити маловідомі джерела розвитку протестантизму в Станіславівському воєводстві (1891–1939 рр.)

Виклад основного матеріалу. Основу джерельної бази дослідження склали неопубліковані раніше джерельні матеріали. Відповідно до регіону дослідження у своїй більшості матеріали зосереджені в архівах Польщі Німеччини та Україні. Зокрема у двох державних архівах

України – Державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО), а також у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (ЦДІА). Велика кількість матеріалів знаходиться у Польському архіві Archiwum Akt Nowych w Warszawie (Архів Нових Актів у Варшаві) а також у бібліотечному архіві Martin-Opitz-Bibliothek м. Берлін.

Основними джерелами до вивчення діяльності євангельських громад у Станіславівському воєводстві є насамперед, архівні документи та свідчення очевидців. Суттєву допомогу при вивченні проблеми надають матеріали Державного архіву Івано-Франківської області. Різноманітні за характером та інформативністю джерела, що становлять найбільший науковий інтерес, знаходяться у фонді № 2.

Зокрема, у справі 24, оп. 11 «Сведения отдел религиозных культов о количестве населения греко-католического и евангелического вероисповеданий в селах воєводства». У даній справі зберігаються статистичні звіти про кількість євангельських громад у Станіславівському воєводстві, де вказано, що станом на квітень 1923 року нараховується 10 828 осіб, які належать до євангельського віросповідання. У даній справі також можна ознайомитися з фінансовими звітами парафій¹.

Наймасштабнішим періодичним друкованим органом реформованих євангеліків (тираж бл. 1000 прим.), який видавався у Східній Галичині, був часопис «Віра і наука», що, з невеликими перервами та змінами, виходив протягом 1925–1939 р.р.

Перше число «Віри і науки» вийшло у вересні 1925 р. у Станіславі. За задумом авторів, місячник мав бути «Євангельським часописом, присвяченим духовному, культурному й економічному життю українського народу». Першим редактором журналу був Володимир Федів.

Цікавою була обгортка «Віри і науки». Крім девізу видання, інформації про умови та ціну його передплати, тут були поміщені портрети відомих українських діячів минулого: Кирила і Мефодія, Володимира Великого, Франціска Скорини, Григорія Сковороди, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова. Це не випадкове явище. Читаючи деякі публікації, вміщені в часописі, можна помітити, що практично кожній з цих постатей автори приписували протестантські думки та ідеї². Досить багато місця в журналі займали статті, присвячені студюванню Біблії, статті – роздуми, що торкалися сенсу людського життя, змісту релігійного вчення, людської моралі та чеснот, статті, що розглядали правничі проблеми, питання громадянських свобод. Тут же друкувалися молитви, звичаї та легенди євангелістів.

Для дослідника, який займається вивченням кальвінізму як явища релігійного та історичного, цікавими будуть статті про устрій євангелістських церков та громад³, а також хроніка, вміщена в кожному номері часопису. Окремо від постійних рубрик, що вели хроніку подій в Україні і в світі, у «Вірі і науці» часом друкувалися статті, присвячені висвітленню важливих історичних моментів з життя церкви⁴, поточних справ, пов'язаних з прийняттям доленосних рішень, реструктуризацією органів та ін.

Протягом 1925–1929 рр. український євангельський реформований рух розвивався в межах однієї церкви і був контрольований німецьким Союзом церков євангельсько-аугсбурського і гельветського визнання (СЦАГ). Весь цей час фактичним редактором часопису був один з лідерів руху, колишній греко-католицький священик, Володимир Федів. З жовтня 1927 р. «Віра і наука» стала головним періодичним виданням новоствореного Українського Євангельського Об'єднання в Республіці Польській, до якого, крім західноукраїнських кальвіністів, увійшли представники лютеранського і баптистського рухів в регіоні⁵. Про центральне місце журналу

¹ Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО) Ф. 2, оп. 11, спр. 24, арк. 41.

² Чим цінний для євангеліків Іван Франко. *Віра і наука*. Коломия, 1928. Ч. 11–12.

³ Устрій євангелістської церкви. *Віра і наука*. Станіславів, 1926. Ч. 1. С. 14–17.

⁴ Українське євангельське об'єднання *Віра і наука*. Станіславів, березень 1926. Ч. 3.

⁵ Українське Євангельське Об'єднання в Польській Республіці. *Віра і наука*. Коломия, 22 жовтня 1927. Ч. 20. С. 1–2.

серед інших видань свідчить наявність на його шпальтах баптистської та лютеранської рубрик.

Ще одним додатком до «Віри і науки» був «місячник для української євангельської молоді» під назвою «На провесні», що почав виходити в редакції «Віри і науки» в березні 1934 р. Часопис складався з 4 або 8 сторінок та, в основному, містив оповідання, поради, заклики, вірші. Тут також були рубрики: «Цікаві новинки», «Хліб щоденний». Багато уваги в часописі приділялося відзначенню поточних свят.

У період формування українського національного відгалуження реформованого руху та виходу групи його провідників з-під егіди СЦАГ, В. Федів та його однодумці, залишаючись на попередніх позиціях, оголосили про перейменування «Віри і науки» в «Українську Реформацію»⁶. Фактично, попри певні обставини, про які йтиметься нижче, «Українська реформація» справді продовжила традицію «Віри і науки».

Значна увага в журналі приділялася висвітленню історії церковної реформації взагалі, та на теренах України зокрема. Серед матеріалів такого спрямування можна виділити цикли статей про Ульріха Цвінглі та Яна Гуса, статтю «Короткий огляд історії євангельської Церкви»⁹⁵⁷ та ін.

В «Українській реформації» також публікувалася низка статей, тематикою яких було дослідження основ євангельського віровчення, його зв'язку з ортодоксальною релігією та світським життям. Автори статей порушували питання, пов'язані з мораллю, гріховністю, досліджували проблеми зв'язку національних особливостей людини з її релігійністю. В 1930 році в часописі було опубліковано цілий цикл статей, присвячених дослідженню ментальності українця.

Журнал містив ряд рубрик, цінних з огляду на наявність джерельного матеріалу:

«Дописи і листування», «З релігійного руху у світі», «Огляд релігійного життя»,

«Хроніка», «Листи». Розділ «Всячина» був присвячений доведенню до читача інформації про події суспільно-політичного і культурного життя. Для виховання дітей та молоді друкувалися лекції «Недільної шкілки», що базувалися на Старому та Новому Завітах. Важливе місце на сторінках часопису посідали проблеми боротьби з аморальним способом життя, пов'язаним з курінням та пияцтвом.

У 1931 р. «Українська реформація» перетворилася на двотижневую газету. Кількість постійних рубрик була зменшена. В числах за 1931 р. було досить багато конфіскованих цензурою матеріалів, що свідчить про утиски по відношенню до журналу з боку влади. Це, а також брак коштів, спричинилося до припинення видання «Української реформації» на двадцятому числі за 1931 р.

Слід зауважити, що в 1931 р., окремим додатком до журналу виходила та ж «Недільна шкілка», що раніше була однією з рубрик часопису. Вона являла собою «Зразковий показчик для релігійних національних шкіл», що видавався редакцією «Української реформації» щомісяця (ред. Володимир Федів). Основу додатку становили завдання читати Євангеліє, інструкції, навідні питання, пояснення, лекції, що мали читатися з малими дітьми («Наука з малими дітьми»).

У серпні 1932 р. провід СУЄРГ (Союз Українських Євангельських Реформованих громад) почав видавництво «незалежного органу української євангельської церковно-реформаційної думки», журналу «Сіяч», Редактором часопису був Роман Діденко. У вересневому номері часопису за 1932 р. було поміщено статтю, в якій автори намагалися обґрунтувати основні засади євангелізму та завдання часопису⁸. В кожному номері часопису публікувалися статті, що відображали реалії існування євангелізму в Україні та в регіонах, а також матеріали, що пропагували євангельську віру, подавали точку зору сучасника на релігійну ситуацію в краї, причини та проблеми міжконфесійної боротьби.

Цікавими, з точки зору відображення тогочасної міжконфесійної полеміки, є статті-відповіді редакції журналу на закиди євангелікам в інших часописах. Практично в кожному числі «Сіяча» були публікації, що містили критику священницького стану.

⁶ Українська Реформація. Львів, червень 1929. Ч. 1.

⁷ Короткий огляд історії євангельської Церкви. *Українська реформація*. Львів, грудень 1929. С. 22–26.

⁸ Найближчі завдання українського церковно-реформаційного руху. *Сіяч*. - Коломия, вересень 1932. С. 22.

Важливу інформацію містять звіти про діяльність євангелистських громад, їх структуру, розподіл пожертв. У грудневому номері за 1932 р. вперше з'явилася хроніка («З праці на ниві Божій»), оформлення якої стилістично було дуже подібним до хронік у вищезгаданих часописах. Отже, наведені вище аргументи вказують на факт роздвоєння калівіністського руху на західноукраїнських землях в кінці 20-х рр. ХХ ст. При використанні наявного у їхніх часописах джерельного матеріалу важливо правильно ідентифікувати конкретні видання. При цьому найбільше уваги варто приділити журналу «Віра і наука», який протягом 1929–1933 рр. декілька разів змінював організаційну приналежність.

У 1934 р. додатком до журналу знову став «Приятель дітей» – чотири сторінковий «місячник для української євангельської дітвори». Іншим додатком до часопису був «місячник для української євангельської молоді» під назвою «На провесні», що почав виходити в редакції «Віри і науки» в березні 1934 р. Часопис складався з 4 або 8 сторінок та, в основному, містив оповідання, поради, заклики, вірші. У його другому номері за квітень 1934 р. було вміщено «Засади і цілі, організацію майбутнього братства української євангельської молоді «Християнська ревність»⁹.

Західноукраїнські лютерани, які протягом всього періоду координували свою діяльність з СЦАГ, також мали свої друковані органи, покликані ширити їхнє вчення серед населення. Вище говорилося про лютеранську рубрику в журналі «Віра і наука».

Протягом 1931–1938 р.р. у Станіславі виходив друком двотижневик «Прозри» за редакцією провідника української лютеранської церкви Теодора Ярчука. Щодо якоїсь конкретної програми, то, починаючи видавати журнал, редакція її не задекларувала. Судячи зі змісту часопису, він носив виразно релігійно-просвітницьке спрямування. Провідними темами були: поширення євангельської віри, вчення Ісуса Христа та Біблії, що найяскравіше видно з передових статей часопису¹⁰. Для того, щоб більше привернути увагу читача до своїх ідей, редакція досить вдало поєднувала у своїх публікаціях християнство з патріотизмом.

Цікавим був заклик часопису читати «менше про Біблію, але більше саму Біблію», підкріплений розділом «Читання Біблії на кожний день», що почав друкуватися з дев'ятого числа за 1933 р. Великого значення редакція двотижневика надавала поширенню християнської моралі, друкуючи матеріали, що проповідували любов між людьми, а також – присвячені боротьбі з алкоголем і курінням. Щоб привернути увагу читача до християнських свят, в часописі постійно розміщувалися святкові матеріали.

Крім вищезазначених рубрик, «Прозри», як і інші євангелистські видання, був наповнений цитатами з Євангелія, віршами та піснями.

Основним періодичним виданням Української євангельсько-аугсбурзької місії ради (УЄАМР) у 1932–1939 рр. був часопис «Стяг», що являв собою чотири сторінкову газету, яка також видавалася в Станіславі. Слід відмітити, що спочатку це був двотижневик, а з 1934 р. – місячне видання. Редагувала часопис колегія, очолювана Юхимом Фолюшняком.

На першій же сторінці першого числа від 15 листопада 1932 р. редакція урочисто заявила: «Піднімаємо наш «Стяг» Хай повіває він над многими тисячами наших членів і прихильників, та хай звіщає українському народові, що й до нас незабаром прилетять вірли, котрі розколюють кайдани тьми й духового поневолення...»¹¹.

Відозви редакції часопису, програмні статті та матеріали полемічного характеру, які публікувалися на шпальтах «Стягу», є добрим джерельним матеріалом для дослідження релігійного і ідейного спрямування представників української лютеранської церкви, їх ставлення до інших протестантських напрямків, а також – до традиційної греко-католицької Церкви, її проводу та організацій, які співпрацюють з нею. В багатьох публікаціях часопису прослідковується

⁹ Засади і цілі, організація майбутнього братства української євангельської молоді «Християнська ревність». *На провесні*. Коломия, квітень 1934. № 2. С. 2.

¹⁰ Город Бога живого. *Прозри*. Станіславів, 1931. Ч. 24.

¹¹ Надходить час *Стяг*. Станіславів, 15 листопада 1932.

виразне національне спрямування проводу УСАМР. Подібно до західноукраїнських кальвіністів, Ю. Фолюшняк, Т. Ярчук та їхні однодумці виношували ідею побудови в регіоні української національної церкви¹².

Боротьбу з поширенням протестантських ідей на території Станіславівського воєводства вів станіславівський єпископ Григорій Хомишин. Ставлення єпископа до протестантів можна прослідкувати за його пастирським листами, адресованими греко-католицькому духовенству та цивільному населенню¹³. Антипротестантські публікації з'являлися також на сторінках «Вісника Станіславівської єпархії»¹⁴.

Підкреслюємо, що історіографічна база дослідження на даний час представлена доволі скромно. Більше того, діяльність окремих українських протестантських релігійних течій у Східній Галичині взагалі не була предметом наукового дослідження. Загалом роботи, у яких висвітлюється історія українських протестантських релігійних течій на території Східної Галичини 20–30-х рр. ХХ ст. можна згрупувати за проблемно-хронологічним принципом.

До першої групи належать дослідження, у яких зроблено спробу узагальнити картину західноукраїнського протестантизму на тлі тогочасних міжконфесійних відносин і правового поля міжвоєнної польської держави.

Величезної ваги матеріалом для дослідження протестантських релігійних рухів на території польської Речі Посполитої в міжвоєнний період є книга «Wyznania protestanskie i sekty religijne w Polsce współczesnej. Zarys stanu prawnego wyznań religijnych w Polsce»¹⁵ Стефана Грелевського, представника римо-католицького духовенства. Починаючи з 1925 р. він працював Генеральним Секретарем Союзу християнських працівників в Радомі, протягом 1928–1931 рр. – префектом загальних чоловічих шкіл, а з 1932 до 1939 р.р. – в Державній чоловічій гімназії в Радомі. Будучи постійно в курсі релігійних справ, С. Грелевський, при написанні вказаної монографії, залучив величезну кількість статистичних матеріалів, які стосуються діяльності основних протестантських релігійних течій.

Є ще декілька наукових праць польських авторів, які містять відомості про міжвоєнний протестантський рух серед західноукраїнського населення. В першу чергу серед них варто відзначити першу частину монографії Вольдемара Гастпарого «Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych», яка хронологічно охоплює саме міжвоєнний період. Крім різносторонньої характеристики різних протестантських релігійних течій, автор подає аналіз їхнього правового статусу в польській державі, підкріплюючи свої міркування посиланнями на відповідні документи, зокрема на проекти Конституції II Речі Посполитої. Фундаментальну цінність містить монографічне видання «Theodor Zöckler und die ukrainische protestantische Bewegung»¹⁶ (Теодор Цеклер і український протестантський рух). Дана праця належить онукові Т. Цеклера Еразмусу Цеклеру, який зібрав багато джерельних матеріалів із власних сімейних архівів. Зокрема тут опубліковані листи, мемуари, та статистичні дані розвитку українського євангельського руху у Станіславівському воєводстві. Дана праця заслуговує окремої уваги, оскільки в ній вперше на основі архівних джерел було систематизовано та описано передумови та зародження євангельського руху.

Другу групу публікацій становлять праці українських та польських авторів, які стосуються окремих протестантських течій. Попри значний фактичний матеріал, який у них подається, інколи вони не позбавлені суб'єктивних оцінок, які впливають зі світоглядних переконань того чи іншого дослідника. Справа в тому, що дослідниками в даному випадку є переважно сучасники описуваних подій – безпосередні учасники (переважно лідери) протестантських організацій. Завдяки цьому дані видання носять швидше науково-публіцистичний характер.

¹² Екзекутива У. С. А. М. Р. Заява. *Стяг*. Станіславів, 1 грудня 1932. Ч. 2.

¹³ Хомишин Г. Про грозу духової руйни. Пастирський лист ю *Нова Зоря*. Львів, 6 квітня 1933. Ч. 25. С. 1–2.

¹⁴ Апостазія Володимира Федіва. *Вісник Станіславівської Єпархії*. Станіславів, 1926. № 1–3.

¹⁵ Grelewski St. *Wyznania protestanskie i sekty religijne w Polsce współczesnej*. Lublin, 1936. 851 p.

¹⁶ Zöckler E. *Theodor Zöckler und die ukrainische protestantische Bewegung*. Herne, 2019. 218 p.

Детальний виклад історії однієї з найпотужніших протестантських релігійних течій, які розповсюджували свою діяльність на території Східної Галичини – українських кальвіністів, або, як вони самі себе іменували – реформованих євангеліків, у світі загалом і на території українських земель зокрема міститься у фундаментальній монографії Олександра Домбровського «Нарис історії українського євангельсько-реформованого руху»¹⁷.

Книга вийшла друком у США у 1979 р. на замовлення проводу Українського Євангельського Об'єднання в Північній Америці. У розділі, що стосується історії руху на українських землях під владою Польщі у міжвоєнний період, автор охарактеризував основні шляхи та способи проникнення вчення у Східну Галичину, особливості конфесійної та церковно-будівної діяльності. О. Домбровський багато уваги приділив опису персоналії основних пропагандистів течії. Заслуговує на увагу розроблена ним періодизація міжвоєнного євангельсько-реформованого руху на українських землях).

Єдиною сучасною науковою працею, у якій зроблено спробу висвітлити історію протестантського руху на території українських земель є курс лекцій «Історія протестантизму в Україні»¹⁸ за авторством провідного в Україні фахівця з питань протестантизму, доктора філософських наук Вікторії Іванівни Любащенко. У даній монографії авторка дослідила історію зародження та розвитку основних протестантських релігійних течій, проникнення їх пропагандистів на українські землі, формування організаційних структур. Багато уваги в праці приділено характеристиці догматичних вчень досліджуваних релігійних напрямків, видам та методам їхньої проповідницької та церковнобудівної діяльності.

Одним з провідних напрямків у праці є дослідження впливу протестантів на формування національної самосвідомості українського населення. В. Любащенко запровадила періодизацію українського протестантизму, згідно якої, для означення руху в міжвоєнний період, використано термін «пізній протестантизм». Попри філософське спрямування праці, відповідні параграфи містять досить цінну історичну інформацію, в тому числі про протестантський рух у 20–30-х рр. ХХ ст. Так у лекціях № 10–12 «Історії протестантизму» знаходимо відомості про діяльність представників протестантських релігійних рухів на територіях Східної Галичини в міжвоєнний період.

Перу В. Любащенко належить також цілий ряд наукових статей, які, попри те, що не є суто історичними і не завжди стосуються безпосередньо предмету нашого сьогоденного дослідження, є вагомим внеском у справу дослідження протестантської проблематики загалом, і в Україні зокрема¹⁹.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Використані архівні матеріали дають підставу зробити наступні висновки. Історія українського протестантизму на території Станиславівського воєводства не знайшла узагальненого висвітлення як у вітчизняних, так і у зарубіжних дослідженнях. Вона фрагментарна, здебільшого представлена у поодиноких працях, де висвітлено деякі аспекти діяльності євангельських громад. Тому для об'єктивного комплексного дослідження історії протестантизму в даному регіоні поруч з історіографічним доробком попередників необхідно звернутися до джерельних матеріалів.

Варто зазначити, що основний масив джерел для дослідження євангельських громад у Станиславівському воєводстві знаходиться у Державному архіві Івано-Франківської області, Центральному Державному Історичному Архіві України, у м. Львові, Archiwum Akt Nowych w Warszawie (Архів Нових Актів у Варшаві) а також у бібліотечному архіві Martin-Opitz-Bibliothek м. Берлін.

Всебічне висвітлення історії українських євангельських церков на теренах Станиславівського воєводства зумовило необхідність ретельного опрацювання джерельних матеріалів: опублікованих і неопублікованих документів, публікацій у періодичних виданнях і спогадів безпосередньо учасників досліджуваних нами процесів.

¹⁷ Домбровський О. Нарис історії українського євангельсько-реформованого руху. Нью-Йорк-Торонто: Вид. УЄО в ПА, 1979. 622 с.

¹⁸ Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Київ, 1996. 350 с.

¹⁹ Любащенко В. Питання історії реформації в Україні на сторінках «Записок НТШ». Т. Шевченко і українська національна культура. матеріали наук. симпоз., Львів, 8-9 червня 1989 р./ ЗНЦ АН УРСР, Ін-т сусп наук та ін. Львів, 1990. С. 74–75.

Список використаної літератури:

1. Апостазія Володимира Федіва. *Вісник Станіславівської Єпархії*. Станіславів, 1926. № 1-3.
2. Город Бога живого. *Прозри*. Станіславів, 1931. Ч. 24.
3. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО) Ф. 2, оп. 11, спр. 24, арк. 41.
4. Домбровський О. Нарис історії українського євангельсько-реформованого руху.- Нью-Йорк-Торонто: Вид. УСО в ПА, 1979. 622 с.
5. Екзекутива У. Є. А. М. Р. Заява *Стяг*. Станіславів, 1 грудня 1932. Ч. 2.
6. Засади і цілі, організація майбутнього братства української євангельської молоді «Християнська ревність». *На провесні*. Коломия, квітень 1934. №2. 2.
7. Любашченко В. Історія протестантизму в Україні. Київ, 1996. 350 с.
8. Любашченко В. Питання історії реформації в Україні на сторінках “Записок НТШ”. *Т. Шевченко і українська національна культура. Матеріали наук. Симпоз.*, Львів, 8-9 червня 1989 р./ ЗНЦ АН УРСР, Ін-т суспільних наук та ін. Львів, 1990. С. 74-75.
9. Надходить час. *Стяг*. Станіславів, 15 листопада 1932.
10. Найближчі завдання українського церковно-реформаційного руху. Сіач. Коломия, вересень 1932. С. 22.
11. Сведения отдел религиозных культов о количестве населения греко католического и евангелического вероисповеданий в селах воеводства. (Державний архів Івано- Франківської області). Ф. 2, оп. 11, спр. 24, арк. 41.
12. Українська Реформація. Львів, червень 1929. Ч. 1.
13. Українське євангельське об’єднання. Віра і наука. Станіславів, березень 1926. Ч. 3.
14. Українське Євангельське Об’єднання в Польській Республіці. Віра і наука. Коломия, 22 жовтня 1927. Ч. 20. С. 1-2.
15. Устрій євангелістської церкви. Віра і наука. Станіславів, 1926. Ч. 1. С. 14-17.
16. Хомишин Г. Про грозу духової руїни. Пастирський лист. Нова Зоря. Львів, 6 квітня 1933. Ч. 25. С. 1-2.
17. Чим цінний для євангеліків Іван Франко. Віра і наука. Коломия, 1928. Ч. 11-12.
18. Федів В. Короткий огляд історії євангельської Церкви. Українська реформація. Львів, грудень 1929. С. 22 – 26.
19. Grelewski St. Wyznania protestanskie i sekty religijne w Polsce współczesnej. Lublin, 1936. 851 p.
20. Zöckler E. Theodor Zöckler und die ukrainische protestantische Bewegung. Herne, 2019. 218 p.

References:

1. Apostaziia Volodymyra Fediva. *Visnyk Stanislavivskoi Yeparkhii*. Stanislaviv, 1926. № 1-3.
2. Horod Boha zhyvoho. *Prozry*. Stanislaviv, 1931. Ch. 24.
3. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (DAIFO) F. 2, op. 11, spr. 24, ark. 41.
4. Dombrovskiy O. *Narys istorii ukrainskoho yevanhelsko-reformovanoho rukhu*.- Niu-York- Toronto: Vyd. UIeO v PA, 1979. 622 s.
5. Ekzekutyva U. Ye. A. M. R. Zaiava *Stiah*. Stanislaviv, 1 hrudnia 1932. Ch. 2.
6. Zasady i tsili, orhanizatsiia maibutnoho bratstva ukrainskoi yevanhelskoi molodi «Khrystyianska revnist». *Na provesni*. Kolomyia, kviten 1934. № 2. P. 2.
7. Liubashchenko V. *Istoriia protestantyzmu v Ukraini*. Kyiv, 1996. 350 p.
8. Liubashchenko V. *Pytannia istorii reformatsii v Ukraini na storinkakh “Zapysok NTSh”*. T. Shevchenko i ukrainska natsionalna kultura. *Materialy nauk. Sympoz.*, Lviv, 8-9 chervnia 1989 r./ ZNTs AN URSR, In-t suspilnykh nauk ta in. Lviv, 1990. P. 74-75.
9. *Nadkhodyt chas*. *Stiah*. Stanislaviv, 15 lystopada 1932.
10. *Naiblyzhchi zavdannia ukrainskoho tserkovno-reformatsiinoho rukhu*. Siiach. Kolomyia, veresen 1932. P. 22.
11. *Svedenyia ot del relyhoznykh kultov o kolychestve naselenyia hreko katolycheskoho y evanhelycheskoho veroyisповedanyi v selakh vоеводства*. (Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti). F. 2, op. 11, spr. 24, ark. 41.
12. *Ukrainska Reformatsiia*. Lviv, cherven 1929. Ch. 1.
13. *Ukrainske yevanhelske obiednannia*. *Vira i nauka*. Stanislaviv, berezen 1926. Ch. 3.
14. *Ukrainske Yevanhelske Obiednannia v Polskii Respublitsi*. *Vira i nauka*. Kolomyia, 22 zhovtnia 1927. Ch. 20. P. 1-2.
15. *Ustrii yevanhelistskoi tserkvy*. *Vira i nauka*. Stanislaviv, 1926. Ch. 1. P. 14-17.
16. *Khomyshyn H. Pro hrozu dukhovoi ruiny*. *Pastyrskiy lyst*. Nova Zoria. Lviv, 6 kvitnia 1933. Ch. 25. P. 1-2.
17. *Chym tsinni dlia yevanhelykiv Ivan Franko*. *Vira i nauka*. Kolomyia, 1928. Ch. 11-12.
18. *Fediv V. Korotkyi ohliad istorii yevanhelskoi Tserkvy*. *Ukrainska reformatsiia*. Lviv, hruden 1929. P. 22-26.
19. Grelewski St. *Wyznania protestanskie i sekty religijne w Polsce współczesnej*. Lublin, 1936. 851 p.
20. Zöckler E. *Theodor Zöckler und die ukrainische protestantische Bewegung*. Herne, 2019. 218 p.